

“Yavuz” ve “Yavlak” Kelimelerinin Etimolojilerine Dair Düşünceleri

Gülşah TOPUZ*

Öz

Makalede ilk olarak *yavuz* kelimesinin Türkçenin tarihî dönemleri ile Türk dillerinde ne gibi ses değişikliklerine uğradığı üzerinde durulmuş, kelimenin etimolojisi üzerine ileri sürülen görüşler tarihsel sırayla verilmiştir. Türk yazı dillerinde hala yaşayan ve şimdiye kadar gözden kaçan *yav* (< **yab*) isim kökünden hareketle *yavuz* kelimesinin kökenine dair yeni bir etimoloji önerisi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *yavuz*, *yavlak*, anlam deęişmesi, köken bilimi.

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi.
Elmek: gulsahtopuz@gmail.com

Some Remarks on the Etymology of the Words “Yavuz” and “Yavlak”

Abstract

This article, followed by a discussion on the sound changes that the word *yavuz* has undergone in Turkic languages as well as throughout the historical periods of Turkish, presents in a chronological order the views on the etymology of the word in question. Consequently, it attempts to propose a new etymology for the word *yavuz*, drawing upon the noun stem *yav* (< **yab*), which is still extant in the present-day Turkish language and has so far remained unnoticed.

Keywords: *yavuz*, *yavlak*, semantic change, etymology.

Giriş

Bilge Kağan ve Kül Tëgin yazıtlarında görülen *yavız yavlak* ikilemesindeki iki kelimenin, farklı morfolojik yapılarla sahip olmakla birlikte görünürde ortak bir köke sahip olma ihtimali, bizi *yavuz* kelimesinin etimolojisini araştırmaya sevk etti.¹ Bu ortak kökün varlığını anlayabilmek ve söz konusu kelimelerdeki morfolojik farklılıkların arka planını görebilmek üzere konunun derinlemesine ele alınmaya karar verilmiştir. Birçok sözlükte *yavuz* ve *yavlak* kelimelerinin ikileme şeklinde bir arada verilmesi, araştırmanın *yavlak* kelimesini de kapsayacak şekilde genişletilmesini gerekli kıldı. Bu kapsamda Clauson, *yavlak* kelimesini **yav* varsayımsal isim köküyle açıklamakta ve bu konuda kaynaklarda tam bir fikir birliği görülmektedir. Fakat birçok kaynakta var olan *yav* isim kökünün bugüne kadar gözlerden kaçtığı, araştırmacıların kelimenin etimolojisine dair öne sürdükleri görüşlerden anlaşılmaktadır. Zira kelimenin kökenini birçok tarihî lehçede ve günümüz Türk dillerinde zaten var olan bir köke dayandırmak daha doğru olacaktır. Dolayısıyla kelimenin köken açıklaması varsayımsal değil, var olan bir kök üzerine kurulacaktır.

yavuz: **ETü.:** *yavız* ‘kötü, fena’ (Tun., Ong., Uyg.), *yafuz*, *yawuz* ‘her şeyin kötüsü’ (DLT), *yabız* ‘kötü’ (IrkB), *yavız* ‘kötü’ (UygBr.), *yavuz* ‘kötü’ (KB), **OTü.:** *yawuz* ‘kötü, fena’ (NF.), *yawuz* ‘kötü, rezil’ (ÇağSeng.), - (CC); **YTü.:** **BTü.** *yavuz* ‘güçlü, çetin, iyi, gürbüz, güzel’ (TTü.), *yavız*, ‘iyi, güzel, olağanüstü’ (DS), *yavuz* ‘cesur’ (Gag.), - (Az.), - (Tkm.), **KBTü.** *yavız* ‘kötü ahlaksız’ (Tat.), - (Bşk.), *yavuz* ‘zalim, düşman’ (KrmTat.), *yavuz* ‘çok, büyük ölçüde’ (KrçBalk.), - (Kmk.), - (Kırg.), - (Kzk.); **DTü.** *yavuz* ‘kötü, fena’ (Uyg.), *yavız* (UygShaw), - (Özb.), **KDTü.** *yovuz* ‘düşük, düşman’ (Kar.), - (Alt.), - (Hak.), - (Tuv.), - (Tof.), - (FuyüK.), - S. - H. - Y. - Ç.

yav: **ETü.:** - ; **OTü.:** *yav* ‘düşman’ (ÇağKel.), **YTü.:** **BTü.** *yav* ~ *yave* ‘kayıp, meçhul, yabancı, düşman’ (Kam.); **KTü.:** *yaū* ~ *yav* ‘saldırı, savaş, kavga,

¹ Bu çalışma Yrd. Doç. Dr. Hakan Aydemir’in 2015-2016 güz dönemi ‘Etimoloji Yöntem Bilgisi’ dersinde sunduğum seminer çalışmasının genişletilmiş halidir. Kendisine bu vesileyle burada teşekkürlerimi sunmak isterim.

kötü düşman’ (Bşk.), *yav* ‘düşman’ (KrmTat.) *yav* ‘savaş, kavga’ (Kmk.), *yav* ‘düşman’ (Nog.); **DTü.** - (Özb.), - (Uyg.); **KBTü.**: - (Alt.), - (Hak), - (Tuv.), - (Tof.); - S., - H., - Y., - Ç.

yavlak: **ETü.**: *yavlak* ‘kötü, fena’ (KT.), *yavlak* ‘fena’ (BK.), *yavlak*, *yablak*, *yawlāk* ‘kötü, pek, düşmanlık’ (Gab.), *yavlak* ‘kötü, değersiz, her şeyin kötüsü’ (DLT), *y(a)bl(a)k* ‘kötü’ (IrkB), **OTü.**: *yavlak* ‘çok’ (NF.), **YTü.**: **BTü.** (TTü.), *yavlak* ‘korkak’ (DS), *yablak*, *yaplak*, *yavlak* ‘korkak, uğursuz, tuhaf’ (SDD), *yavlak*, *yablak* ‘çok, korkak’ (TS), **DTü.** *yavlak* ‘vahşet’ (Uyg.)

“Yavuz” ve “Yavlak” Kelimelerinin Tarihî Seyri

Kelimenin köken bilgisini açıklamadan önce bugüne kadar öne sürülen etimolojileri tarihsel sırayla özetlemek yerinde olacaktır: Eski Türkçeden itibaren *yabız* ~ *yawız* ~ *yavız* ~ *yawuz* ~ *yavuz* şekillerinde karşımıza çıkan kelimenin kökenine dair ilk açıklamayı Bang (1917) yapmıştır.² Aynı kökten türediğini düşündüğü *yablak* kelimesinin kökenini **yab-*, **yam-* fiil kökü olarak gösteren Bang, *yabız* kelimesinin de söz konusu kökten türediğini savunmuştur. Ancak kelimenin sadece kökünü göstermiş, hangi ek veya eklerden türediğini belirtmemiştir.³ Bang’ın, **yam-* değişkesini ele alması, muhtemelen *yaman* kelimesini *yam-(A)n* olarak açıklamasından kaynaklanmaktadır. Fakat bilindiği üzere Eski Türkçede fiile gelen bir *-An* eki mevcut değildir. Ayrıca *yaman* kelimesinin kökü *yav* isim kökü olup isme gelen *+mAn* sıfat yapım ekiyle oluşmuştur. Öte yandan, *yavlak* kelimesini de varsayımsal bir **yab-* fiil kökünden açıklaması da – aşağıda görüleceği üzere – morfolojik açıdan mümkün görünmemektedir.

Bang’dan farklı olarak Vámbéry (1878),⁴ kelimesini *yab*, *yav*, *yam* ‘boşuna, hükümsüz, yağsız, kötü, donuk, yabancı’ isim kökünden *yabıs* ‘kötü’ olarak türediğini savunmuştur.⁵ Kelimenin türemiş olduğu kökü (**yam* hariç) doğru bir şekilde göstermesi bakımından Vámbéry haklı görünmektedir, ancak kelimeyi türeten ekleri göstermediği için bu durumu açıklığa kavuşturmak şarttır. Vámbéry tıpkı Bang gibi kök olarak **yam* varyantına da yer vermiştir. Ancak yazar, aslında var olmayan bu köke, *yaman* kelimesini yanlış açıklamasından dolayı yer vermiş olmalıdır.

Kendisinden önce ileri sürülen köken izahlarına katılmayan Räsänen

² Bang 1917: 53.

³ Bang 1917: 53.

⁴ Vámbéry 1878: 108.

⁵ Vámbéry 1878: 108.

(1969)⁶ ise kelimenin etimolojisini günümüz Türk dil ve lehçelerinde *yabı*, *yabı*,⁷ *yabu*⁸ biçimlerinde görülen ve ‘yağsız, açgözlü, kötü’ anlamlarına gelen kelimeyle açıklamış,⁹ fakat hangi ek veya eklerden ortaya çıktığını belirtmemiştir.¹⁰ Genel Türkçede isme gelen bir *+z eki olmadığından kelimenin söz konusu kökten türemiş olması mümkün değildir.¹¹

Clauson (1972),¹² kelimenin, tıpkı Bang gibi varsayımsal bir **yab-* **yav-* köküne fiilden isim yapım eki -(X)z ile türediğini savunmuştur. Yazara göre kelime, “bütün modern dil gruplarında ses değişimleri olmasına rağmen genellikle ‘kötü’ anlamını taşımaktadır.”¹³ Yine *yavlak*¹⁴ maddesinde yazar, kelimenin varsayımsal bir **yav* isim kökünden türemiş olduğu düşüncesiyle **yav*, **yav-* köklerinin eş-sesli olduğunu ve karıştırılmaması gerektiğini belirtmektedir.

Kelimenin *yavuz* ~ *yabuz* ~ *yabız* ~ *yavus* ~ *yavız* ~ *yavuz* ~ *yavız* ~ *yovuz* ~ *yovız* ~ *yuvuz* gibi değişkelerine yer veren Sevortyan (1974),¹⁵ *yavuz* < **yabız* ve *yavlak* < *yablak* kelimelerinin aynı dudak ünsüz dizilimine sahip olduğunu belirtmiştir. Bu çerçevede en eski ifadeler olarak ‘kötü, deli, pis, kötü davranan, sinirli, zararlı, kötü niyetli, kötü adam, sert, vahşi’ anlamlarını verip ‘aşağılık, değersiz, sinsi, hain, haşin, acımasız, cesur, sıkı, sert, sert karakter, keskin, kaba, güçlü, zayıf’ anlamlarının türediğini ileri sürmektedir.¹⁶ Burada tıpkı Bang ve Clauson gibi kelimenin kökü **yav-* varsayımsal fiil kökü ile gösterilmiş, ancak kelimenin hangi ek veya eklerden türediğine dair bir açıklama yapılmamıştır .

DLT’de bu kelimeyi *yafuz*, *yawuz* ‘her şeyin kötüsü’ olarak okuyan Dankoff ve Kelly (1985), Kelimenin varsayımsal bir **yaw* ‘kötü, güçsüz’ isim kökünden türediğini düşünmektedirler. Yazarlar aynı maddede *yawlaq*, *yawlāq* kelimesine değinip ‘kötü tabiatlı, kötü (*ill-natured*, *evil*) anlamlarına yer vermektedir.

6 Räsänen 1969: 176.

7 Alt., AltTel., Kzk

8 Çağ., Osm.

9 Yani *yabı+z* > *yabız* > *yavuz*.

10 Räsänen 1969: 176

11 Bk. Erdal 1991.

12 Clauson 1972: 881b.

13 Clauson 1972: 881b.

14 Clauson 1972: 876 a - 877 b

15 ESTJa 1974: 47 - 48.

16 ESTJa 1974: 47 - 48.

Tekin (1986) ise¹⁷ kelimenin kökünü **yawır* olarak gösterir. Ana Altayca teorisine göre */r/ sesini birincil olarak kabul eden yazar, kelimenin **yawır* biçiminden *yawız* olduğunu söyleyerek *yawız*'ın z'leşme ile oluştuğunu savunmaktadır.¹⁸ Ancak sesbilimsel açıdan z'leşme de r'leşme de mümkündür. Dolayısıyla bu bağlamda sesbilimsel açıklama, *yavuz* kelimenin etimolojisini anlamamızda yeterli görünmemektedir.

Erdal (1991),¹⁹ kelimenin *yavır-* ‘kötüleştirmek’ kökünden -(X)z fiilden isim yapım ekiyle türediğini, buradan da kelimenin /r/ düşmesi ile oluştuğunu savunmaktadır.²⁰ Erdal, *yavuz* kelimesinin kökü olarak gösterdiği *yavır-* ‘kötüleştirmek’ fiilini ise *yavır-* < **yavız*+I- olarak çözümler.²¹ Yazara göre *yavız* kelimesine +I- eki geldiğinde /z/ sesi kendiliğinden /r/ sesine dönüşmüştür. Sesbilimsel açıdan her iki yönde $r > z$ veya $z > r$ değişimi mümkün olduğundan, yukarıda da belirtildiği gibi, sesbilimsel açıklama *yavuz* kelimesinin köken bilgisini anlamamıza yetmez. Dolayısıyla meseleyi morfolojik yönden ele almak daha doğru olacaktır.

Bang, Clauson ve Sevortyan’a katılan Nişanyan (2002),²² *Sözlerin Soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimoloji Sözlüğü*’nde kelimenin **yab-* kökünden türemiş olduğunu savunmaktadır. Yazar, kelimenin Eski Türkçe fiilden isim yapım eki olan “-(I)z”²³ ekiyle türetildiği iddiasıyla, söz konusu kökten geldiğini düşündüğü kelimelere yer vermektedir.²⁴

Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü’nde Gülensoy (2007),²⁵ *yavuz* sözcüğünü iki farklı biçimde açıklar: Birincisi **yav-* ‘kötülemek’ varsayımsal fiil köküdür. (“**yav-(I)z*”). İkincisi ise, Tekin’in Ana Altayca olarak tasarladığı varsayımsal “**yabır*” biçimidir. Gülensoy’un, *yabız* ve *yavuz* kelimelerini, aslında tek bir kelimenin değişimleri olmalarına rağmen ayrı maddelerde ele alması, bu kelimelerin ayrı birer kelime olabileceği izlenimi

17 Tekin 1986: 142

18 Tekin 1986: 142.

19 Erdal 1991: 323.

20 Erdal 1991: 323.

21 Erdal 1991: 480.

22 Nişanyan 2002: 673.

23 Yani aslında - (X)z (bk. Erdal 1991: 323).

24 Nişanyan 2002: 673.

25 Gülensoy 2007: 1093.

yaratmaktadır. Bu bağlamda Gülensoy'un Bang ve Clauson'la hemfikir olduğu anlaşılmaktadır.

yavuz kelimesinin kökü konusundaki görüşleri şu şekilde özetleyebiliriz:

1. **yav-* > *yavız*: Bang (1917), Clauson (1972), Sevortyan (1974), Gülensoy (2007),
2. **yav* > *yavız*: Vámbéry (1878), Dankoff/Kelly (1985),
3. **yab-(X)z* > *yabız* > *yavız*: Nişanyan (2002),
4. *yavrı-(X)z* > *yavız*: Erdal (1991),
5. **yavır* > *yavız*: Tekin (1986),
6. **yabı* > *yavız*: Räsänen (1969).

Sonuç

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Bang'ın bu konudaki çalışmasından (1917) beri *yavuz* kelimesinin çeşitli Türk yazı dillerinde 'kötü, berbat, her şeyin kötüsü, pek, cesur, iyi, güzel, benzerlerinden üstün' anlamlarını taşıdığı bilinmektedir. Ancak kaynaklarda kelimenin kökenine dair çeşitli açıklamalar vardır ve bu konuda tam bir görüş birliği olmayıp kelimenin hangi ek veya eklerden türediği konusunda da çeşitli görüşler bulunmaktadır. Kelimenin etimolojisinin genellikle varsayımsal **yav-* fiil köküyle açıklandığı görülmektedir. Bununla birlikte Erdal, kelimeyi *r*'leşme (rotasizm), Tekin ise *z*'leşme (zetasizm) üzerinden açıklamaktadır.

17. yüzyıl Çağatay sahasına ait olduğu kabul edilen *Kelür-nâme (Zebân-ı Türki)* isimli eserde, *yav* (𐰽𐰺) şeklinde geçen ve 'düşman' anlamına gelen bir isim kökü mevcuttur.²⁶ *yav* kökü ilk olarak bu kaynaktan geçmektedir. Fikrimizce *yavuz* kelimesi bu kök üzerinden açıklanmalıdır. Çalışmanın başında da görüleceği üzere *yav* isim kökünün varlığını pek çok Türk yazı dilinde tespit etmek mümkündür. Bundan hareketle *yav* isim kökünün bugüne kadar gözlerden kaçtığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı köken açıklamamızı varsayımsal bir köke değil de (aşağıda da görüleceği üzere) var olan bir köke dayandırmak daha doğru olacaktır.

Kelimenin etimolojisi gibi anlamındaki değişmeler de dikkat çekicidir. Eski Türkçeden bu yana Türk yazı dillerinin bazılarında Kelimenin anlamında

²⁶ Kara 2011: 422.

iyileşmeler görülmüştür. Bunlar arasında en dikkat çeken kuşkusuz Türkiye Türkçesi ve ağızlarındadır. Kelimenin Köktürk ve Uygur yazıtlarında ‘kötü’ anlamını taşıması ve Kaşgarlı Mahmud’un belirttiği üzere DLT’de ‘her şeyin kötüsü’ anlamını alması²⁷ bu dönemde kelimenin anlam genişlemesi yaşadığını göstermektedir. Meninski (1680)²⁸ sözlüğünde ‘korkunç, kötü, vahşi, öfkeli, ateşli, acımasız, alışılmamış’ anlamlarını verir. Türkiye Türkçesinde ise Redhouse’un²⁹ belirttiği üzere Sultan Selim Han’ın lakabı *Yavuz*’dan dolayı 16. yüzyıldan itibaren kelimenin anlamında birçok eserde ‘iyi, güzel, olağanüstü, cesur, mert’ anlamlarıyla kullanıldığı belirlenmiş ve kelimenin anlamındaki iyileşme görülmüştür. Bununla birlikte bu anlam iyileşmesi her alt kültürde ve çevrede birden yaşanmış olması beklenmemelidir. Anlam iyileşmesinin 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadarki gelişiminin izlenmesi ve bu olumlu anlamın hangi kültür çevrelerinde ne zaman ortaya çıktığının tespiti ise arşiv belgeleri ve el yazmaları gibi birincil kaynakların teferruatlı bir incelemesiyle mümkün olup bu ise ayrı bir çalışma konusu teşkil etmektedir.

Sonuç olarak Vámbéry, Clauson, Dankoff ve Kelly’nin varsayımsal olarak önerdiği, fakat günümüzde pek çok Türk dilinde hâlâ yaşayan *yav* (< **yab*) isim kökü, *yavuz* ve *yavlak* kelimelerinin kökü olarak düşünülebilir. Bu köke dayanarak *yavuz* kelimenin isimden fiil yapan +*I*- ve fiilden isim yapan -(*X*)*z* ekleriyle ayrı ayrı türediği öne sürülebilir: Yani **yab*+*I*-(*X*)*z*. Eski Türkçe söz sonu /b/ sesinin sızıcılışarak /w/’ye dönüştüğü iyi bilinmektedir. Bu olguyu dikkate alacak olursak DS ve SDD’deki *yabız* ve *yablak* kelimelerinin, *yaw* kökünün daha arkaik bir şekli olan **yab* kökünden türedikleri anlaşılmaktadır: *yaw* < **yab* > *yab*+*I*-(*X*)*z* > *yabız* ve **yab* > *yab*+*IA*-(*O*)*k* > *yablak*.

DLT’deki *yawuz*³⁰ biçimi, /b/ veya /w/’ nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ortaya çıkmış olup daha eski bir *yawız* biçimine geri gitmektedir (*yawuz* < **yawız*). Bu *yawuz* biçimi Türkiye Türkçesinde yerini diş-dudak ünsüzlü (/v/) biçime, yani *yavuz* biçimine bırakmıştır. Yukarıdaki açıklamaların ışığında kelimenin kökeni ve açıklaması şu şekilde verilebilir.

27 Dankoff/Kelly 1984: 151.

28 Meninski (1680): 5555.

29 Redhouse 1890: 1247.

30 Dankoff / Kelly 1985: 219.

yav < *yaw* < **yab* > **yab*+*I*-(*X*)*z* > *yabız* > *yawız* > *yawuz* > *yavuz*
 **yab* > **yab*+*lA*-(*O*)*k* > *yablak* > *yawlak* > *yavlak*

Kısaltmalar

Alt. = Altayca, **Az.** = Azerbaycan Türkçesi, **Bşk.** = Başkurtça, **BTü.** = Batı Türkçesi, **Ç.** = Çuvaşça, **Çağ.** = Çağatayca, **ÇağKel.** = Çağatayca Kelür-nâme, **ÇağSeng.** = Çağatayca Senglah, **DLT** = Divanü Lûgati't-Türk, **DS** = Derleme Sözlüğü, **DTü.** = Doğu Türkçesi, **EDPT** = Clauson 1972, **ETü.** = Eski Türkçe, **Gag.** = Gagauzca, **Hak.** = Hakaşça, **H.** = Halaçça, **Irkb.** = Irk Bitig, **Kam.** = Kâmus-i Türkî, **KBTü.** ..., **KrçBalk.** = Karaçay-Balkarca, **Kar.** = Karagas Türkçesi, **Kzk.** = Kazakça, **Kırg.** = Kırgızca, **KrmTat.** = Kırım Tatarcası, **KB** = Kutadgu Bilig, **KDTü.** = Kuzeydoğu Türkçesi, **KTü.** = Kuzey Türkçesi, **Kmk.** = Kumukça, **Nog.** = Nogayca, **Ong.** = Ongin Yazıtı, **OTü.** = Orta Türkçe, **Özb.** = Özbekçe, **S.** = Salarca, **TS** = Tarama Sözlüğü, **Tof.** = Tofaca, **Tun.** = Tunyukuk Yazıtı, **Tuv.** = Tuvaca, **Tkm.** = Türkmençe, **Uyg.** = Uygurca, **Y.** = Yakutça, **S.** = Salarca, **UygBr.** = Brahmi harfli Uygur Yazmaları, **UygShaw.** = Uygurca Shaw Sözlüğü **YTü.** = Yeni Türkçe

Kaynakça

- Ryumina-Sırkaşeva, L. T. / Kuçığaşeva, N. A.: *Teleutsko-russkiy slovar* '. Kemerovo, 1995 (Teleüt Ağzı Sözlüğü. Çev. Akalın, Ş. H. / Turgunbayev, C., Ankara, 2000).
- Azizbekov, H. A. (1965). *Azerbaydjansko-russkiy slovar* '. Bakü.
- Tekin, Ş. (1980). Bang, W. K. *Berlin'deki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları. (1925-1934)*. Erzurum.
- Uraksin, Z. G. (1996). *Başkirkogo-russkiy slovar* '. Moskova.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Dankoff, R. / Kelly, J. (1985). *Maḥmūd al-Kāşgarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. Cambridge.
- (1993). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. 1-12. 2. Baskı, Ankara.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. 1- 2. Wiesbaden.
- Sevortyan, È.V. (1974). *Etimolojiçeskiy slovar' tyurskix yazıkov I*. Moskova.
- Gabain, von A. (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII. Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*. 7. Berlin.
- Baskakov, N. A. (1973). *Gagauzsko-russko-moldavskiy slovar* '. Moskova.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. Çev. G. Karaağaç. İstanbul.
- Tenişev, È. R. / Suyunçev, H. I. (1989). *Karaçaevo-balkarsko-russkiy slovar* '. Moskova.
- Yudahin, K. K. (1965). *Kirgizsko-russkiy slovar* '. Moskova.
- Baskakov, N. A. (1958). *Karakalpaksko-russkiy slovar* '. Moskova.
- Bammatov, Z. Z. (1969). *Kumyksko-russkiy slovar* '. Moskova.
- Asanov, Ş. A. / Garkavec, A. N. / Useinov, S. M. (1988). *Krimskotatarsko-russkiy slovar* '. Kiev.
- Kara, F. (2011). *Zebân-ı Türkî (Kélür-nâme). İnceleme - Metin - Dizin*. Erzurum.
- Mahmudov, H. / Musabaev, G. (1954). *Kazahsko-russkiy slovar* '. Alma- Ata.
- Meninski, F. (1680). *Thesaurus Linguarum orientalium turcicae-arabicae-persicae. Lexicon turcico-arabico-persicum*. Tıpkıbasım (2000) Ölmez, M. & Stachowski, M. İstanbul.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Feradis. Cennetlerin Açık Yolu*. III (Dizin-Sözlük). Ankara.
- Nişanyan, S. (2002). *Sözlerin Soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul.

-
- Baskakov, N. A. (1963). *Nogaysko-russkiy slovar'*. Moskova.
- Borovkov, A. K. (1959). *Uzbeksko-russkiy slovar'*. Moskova.
- Redhouse, S. J. (1890). *Turkish/Ottoman-English Redhouse Dictionary*. İstanbul.
- (1966). Golovkina, O. V.: *Tatarsko-russkiy slovar'*. Moskova.
- Tekin, T. (1986). Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory, *Central Asiatic Journal*, 30, 141-160.
- Gabain, von A. (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII. Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*. 7. Berlin.
- Nadžip, Ė. N. (1968). *Uygursko-russkiy slovar'*. Moskova.
- Maue., D. (1996): *Altürkische Handschriften. Teil 1: Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift*. Stuttgart.
- Shaw, R. B. (1880). *A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan. Part 2. Vocabulary*. (Kasghar and Yarkand). Calcutta.